

Відгук
Голова спеціалізованої вченої ради
у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
доктору філологічних наук, професору,
завідувачу кафедри української мови
Факультету української
філології, культури і мистецтва
Михайлу ВІНТОНІВУ

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.050
у Київському університеті
імені Бориса Грінченка
доктору філологічних наук, професору,
завідувачу кафедри української мови
Факультету української
філології, культури і мистецтва
Михайлу ВІНТОНІВУ

ВІДГУК

офіційного опонента **ЖУЙКОВОЇ** Маргарити Василівни, доктора філологічних наук, професора, професора кафедри української мови та лінгводидактики Волинського національного університету імені Лесі Українки про дисертацію Ключник Тетяни Олександрівни на тему «**Концепт РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури**», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія, галузь знань 03 Гуманітарні науки.

1. Актуальність дисертаційного дослідження. Сучасна лінгвістика дедалі більше заглиблюється у проблеми, де тісно переплетені процеси людського пізнання, культури як його основного продукту та мови як одного з визначальних аспектів будь-якої культури. Спрямування мовознавчих досліджень на взаємозв'язки між мовною особистістю, мовною системою та лінгвокультурною специфікою свідомості носіїв мови, що вже традиційно розглядається у межах гуманітарної парадигми антропоцентризму, передбачає глибоке проникнення науковців у кожний фрагмент колективної концептосфери і докладне його вивчення в різних аспектах. Представлена кваліфікаційна праця Тетяни Ключник спрямована на одну з важливих лінгвокультурних домінант у колективній свідомості носіїв української мови — концепт РОЗУМ. Цілком очевидно, що концепт РОЗУМ та дотичний до нього концепт ІНТЕЛЕКТ є віртуальним центром, який притягує до себе не лише мовознавців, а й психологів, філософів, культурних антропологів із різних країн. В українському

мовознавстві концепт РОЗУМ ще не був предметом всебічного дослідження у різноманітних його виявах та аспектах (як предмет розгляду лексичної семантики, теорії номінації, фразеології, етимології, психолінгвістики, лінгвістичної аксіології тощо). Все сказане визначає високу міру актуальності як теми, так і проблематики дисертаційної праці авторки.

2. Наукова новизна результатів дисертації.

У роботі висвітлено змістове наповнення концепту РОЗУМ в українській мовно-культурній традиції, докладно продемонстровано його складно структуровану будову. Встановлено основні когнітивні характеристики цього концепту як загальноментального явища (такі як 'когнітивна діяльність', 'сприйняття', 'пізнання', 'ментальні операції', 'практична діяльність', 'досвід') та як властивості певного члена колективу, що стає предметом суспільного оцінювання за параметрами 'спроможність / неспроможність (до інтелектуальної діяльності)', 'міра наявності розуму' тощо. Виявлено місце та роль таких психологічно вагомих для українців складників концепту РОЗУМ як 'оцінка' та 'емоційне ставлення', докладно досліджено форми та засоби їх вербалізації у мові.

3. Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Теоретичне значення зумовлене, на нашу думку, застосуванням комплексного підходу до різнорідної інформації, втіленої у вербальному складі мовної системи, у текстах, у мовленнєвій практиці українців, що у висліді дозволило авторці побудувати та переконливо експлікувати структуру концепту РОЗУМ. Зазначимо також звернення авторки до поняття «лінгвокультурні коди», яке сприяло розгляду одиниць — вербалізаторів досліджуваного концепту через призму мисленнєвих процесів, властивих носіям мови, а також виявленню явищ перехрещення кодів у різних концептуальних шарах.

З практичного погляду процедури аналізу, здійснені у роботі Тетяни Ключник, можуть стати дороговказом для молодих науковців, що тільки починають свою діяльність у складних сферах концептології, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології. Крім того, отримані у кваліфікаційній роботі результати можуть бути покладені в основу майбутнього словника культурних

концептів українців (сподіваємось, що Т. Ключник може стати одним з авторів такого словника).

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Вважаємо, що отримані у дослідженні результати обґрунтовані, з одного боку, залученням великого масиву різноманітного фактичного матеріалу; його джерелами стали словники української мови (починаючи від староукраїнської мови XIV—XV ст. і до найновіших), етимологічний та асоціативний словники, збірники паремій, текстові фрагменти, вибрані з корпусу української мови (MOVA.info). З другого боку, наукова обґрунтованість результатів зумовлена використанням сучасних методик та прийомів дослідження, застосованих у роботі.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової роботи.

Поставлене наукове завдання і мета дослідження реалізовані здобувачкою достатньо повно, про що свідчать висновки до дисертації. Щодо оволодіння Т.О. Ключник методикою та прийомами наукового дослідження, то, попри демонстрацію загалом успішних результатів у цій площині, варто звернути увагу на деякі похибки при описі застосованих методів у Розділі 1. Наприклад, на стор. 73 читаємо: «Ще одним способом окреслення образних ознак є теорія метафори, що досліджує особливості вторинної номінації концептуального поля досліджуваного концепту. Цей метод залучено в контексті когнітивно-ономасіологічного аналізу». Теорія метафори, очевидним чином, аж ніяк не є методом дослідження.

6. Апробація результатів дисертації, повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікації авторки.

Основні наукові напрацювання авторки пройшли достатню апробацію в її виступах на восьми конференціях, серед яких п'ять мають статус міжнародних, а також були представлені науковій спільноті у вигляді семи публікацій (три статті — в наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку фахових видань України, а ще чотири — в інших виданнях, зокрема, в одному закордонному). Такі форми апробації відповідають чинним вимогам МОН України до дисертаційних праць.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення та обсягу.

Дисертаційна праця Т.О. Ключник має чітку структуру, в роботі дотримано всі формальні вимоги щодо обсягу та оформлення таких кваліфікаційних робіт. У вступі визначено актуальність роботи, окреслено її наукову новизну, теоретичне та практичне значення, вказано загальну мету та часткові завдання, джерельну базу, на якій засновано дослідження, описано низку методів та прийомів, що застосовано у роботі. Подано також інформацію про апробацію дослідження та публікації авторки.

Робота складається з трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (300 позицій), переліку ілюстративного матеріалу (18 позицій), двох діаграм та двох додатків. Загальний обсяг роботи становить 220 сторінок, обсяг основного тексту – 180 сторінок.

У першому розділі, що має назву «Теоретичні засади вивчення концепту в аксіологічному вимірі», Тетяна Ключник зосереджується на теоретичних питаннях сучасної концептології, таких як історія вивчення концептів, співвідношення між концептом та його вербалізаторами, типологія концептів, описує різні підходи до вивчення концептів (лінгвістичний, когнітивний, культурологічний), зупиняється на поглядах науковців щодо внутрішньої будови концептів. Авторка дотримується думки, що концепт — це трикомпонентний конструкт, основними складниками якого є образний, поняттєвий і ціннісний (с. 47-48). У першому розділі Тетяна Ключник зупиняється на питанні про лінгвокультурні концепти та ознаки їх основних вербалізаторів, серед яких, слідуючи за І.О. Голубовською, називає наступні: 1) словникова розробленість; 2) частотність вживання; 3) високий словотвірний потенціал; 4) вживання в межах фразеологічних одиниць; 5) аксіологічна маркованість.

Окремий підрозділ присвячено поняттям лінгвального і культурного кодів, де авторка наводить численні визначення культурних кодів, вибрані з різних наукових джерел. У цьому підрозділі спостерігаємо згадування як цілком очевидних положень семіотики («Універсальною системою знаків залишається мова через її багатофункціональність, а також здатність взаємодіяти з іншими

семіотичними системами», стор. 60), так і дещо суперечливих і не завжди чітко сформульованих тверджень, взятих із різних процитованих праць. Не обговорюючи тут спеціально деякі із положень, що стосуються сутності культурних кодів, вважаємо, що здобувачка мала би надати власні коментарі до певних поглядів, процитованих у першому розділі.

Значне місце посідає підрозділ, який присвячено методичним прийомам, спрямованим на виявлення вмісту концепту РОЗУМ. Описано типи концептуального аналізу, що відрізняються залежно від об'єкта дослідження; згадано загальнонаукові методи (аналіз та синтез, дедукція, кількісний, описовий тощо). Подано алгоритм із дев'яти пунктів, слідує яким авторка виявляє будову і вміст концепту РОЗУМ (с. 69-70). Окремо описано прийоми і методи, які спрямовано на конкретні завдання (такі як аналіз словникових дефініцій, дистрибутивний та контекстологічний аналіз, описовий метод тощо).

У другому розділі («Концепт РОЗУМ у сучасній українській мові»), що складається з чотирьох підрозділів, Тетяна Ключник зосереджується на питаннях лексикографічної репрезентації лексеми *розум*, її парадигматичних зв'язках, обговорює питання про образний і ціннісний компоненти концепту, позначуваного цим словом. У цьому ж розділі розглянуто ментальні явища метафоричного та метонімічного перенесень, які сприяють розширенню змістового наповнення концепту РОЗУМ. Наприклад, *розум* постає як суб'єкт дії чи стану, оскільки відповідна лексема поєднується з деякими предикатами на позначення діяльності чи емоційно-психічного стану, такими як *будувати, творити, жахатися*; потужний розум може осмислюватися через поняття висоти та навпаки, глибини (а не лише висоти / верху, як пише здобувачка у Висновках, стор. 172). Показано, що найбільш важливою для українців є інтерпретація розуму через поняття голови як його вмістилища (*розумна голова, дурна голова, пуста голова, ламати голову тощо*).

Третій розділ «Антропоцентричні коди української лінгвокультури у сфері інтелекту» присвячено виявленню та докладному описові різних шарів концепту РОЗУМ. Як прояви інтелектуального коду Тетяна Ключник характеризує явища 'розум' та 'мудрість', виокремлюючи інтегративні семи у лексичних

значеннях відповідних слів (стор. 123). Антропний код представлено номінаціями осіб, які характеризуються за ознакою 'розумний / нерозумний' (*розумака, мудрагель, великорозумний, розумник, ерудит, мудрець, геній, вундеркінд* тощо). Дотичні до цієї групи за лексичним значенням, на думку Тетяни Ключник, є номінації *учений, професор, учитель, студент, учень*, хоча, як показує авторка, словники не фіксують прямого, експліцитного зв'язку між лексичними значеннями цих слів та сферою розуму. Докладно розглянуто масив фразеології, яка стосується розумової діяльності людини. В окремому підрозділі схарактеризовано опозитивні концепти РОЗУМ – ГЛУПОТА, зокрема, численні засоби вербалізації останнього засобами лексики та фраземіки української мови. Авторка наводить 44 пейоративи, які позначають осіб із відсутністю розуму, таланту, здібностей. Деякі з них, очевидно, варто було би обговорити докладніше, залучаючи текстові фрагменти (так, слово *анальфабет*, судячи із його внутрішньої форми, позначає неграмотну людину, а не дурну чи тупу). Показано також, як в українській мові осмислено розум у його кореляціях зі статтю та віком особи. У цьому розділі описано прояви застосування соматичного коду у засобах вербалізації концепту РОЗУМ.

У загальних висновках підсумовано результати, отримані в ході дослідження концепту РОЗУМ як важливого складника колективної свідомості українців.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та публікаціях авторки. Відсутність / наявність академічного плагіату, фальсифікацій.

Аналіз тексту дисертаційної праці Тетяни Ключник дозволяє дійти висновку, що здобувачка дотрималась принципу академічної доброчесності. Проявів плагіату в тексті дослідження не виявлено, авторка використовує цитування та покликання на джерела.

9. Дискусійні положення у дослідженні, зауваження до дисертації.

1. Найбільше зауважень у нас виникло до Розділу 1, який зазвичай призначено для того, щоб засвідчити рівень осмислення наукових концепцій, подати опис та почасти аналіз сучасних положень, уявлень, теорій, дотичних до мети дослідження здобувача. На жаль, у цьому розділі спостерігаємо фрагменти,

які, на нашу думку, є проявом недостатнього осягнення деяких важливих лінгвістичних явищ, дослідницьких прийомів та концепцій з боку здобувачки.

Так, на стор. 56, де йдеться про ядро ментального лексикону, що може бути виявлене внаслідок аналізу даних асоціативних експериментів, Тетяна Ключник пише: «Показовими вважаємо дані, наведені укладачами Слов'янського асоціативного словника. Прямий і зворотний асоціативні експерименти з урахуванням найчастотніших слів-реакцій уможливили виокремлення ядра ментального лексикону носіїв різних слов'янських мов». Проте для нас очевидно, що такі поважні психолінгвісти, які є укладачами згаданого словника, не могли спиратися на дані «прямого і зворотного асоціативних експериментів», бо таких експериментів у природі не існує. У передмові до названого словника йдеться про прямий та зворотний асоціативні словники, тобто експериментальний матеріал, організований двома способами: від реакції до стимулу і від стимулу до реакції, причому для виявлення ядра ментального лексикону використовується аналіз саме зворотного словника. Подібні прикрі нерозуміння деяких базових явищ і понять лінгвістики псують враження від загалом адекватного рівня оволодіння науковим апаратом, що є необхідним для роботи у галузі когнітивної лінгвістики.

2. Подекуди, на наш погляд, Тетяна Ключник зловживає термінами, які не розкриваються у дослідженні, не відіграють жодної ролі у реалізації мети і не відбиваються у висновках. Зокрема, на стор. 40 авторка згадує термін «семіотична щільність», причому наголошує на його важливості: «У межах дослідження за основу взято термін «семіотична щільність», який, на нашу думку, найточніше відображає суть явища, позаяк ідеться про певну сукупність назв для вираження й окреслення меж концепту, які перебувають в одній знаковій площині та стосуються одного і того ж ментального утворення». У зв'язку з цим твердженням хотілось би зрозуміти, що таке «одна знакова площина». Може, йдеться про знаки одного типу (за Ч. Пірсом)? Проте дані, на які спирається здобувачка, виходять за межі власне мовних знаків, бо вона залучає і пареміологічний матеріал. Чому ж в такому разі йдеться лише про «сукупність назв для вираження концепту» (тобто, треба розуміти, про лексичні одиниці)? Якщо поняття «семіотична щільність» взято за основу дослідження, то

передбачається, що в тексті роботи буде не лише достатньо повно роз'яснено його сенс, а й показано, як саме (якими прийомами) вираховується ця щільність для різних концептів і до яких висновків щодо щільності концепту РОЗУМ здобувачка доходить внаслідок опрацювання великого фактичного матеріалу. Хотілось би почути певні роз'яснення у процесі захисту.

3. Поділяємо точку зору авторки щодо вагової ролі різних культурних кодів у вербалізації та осмисленні концептів, що задекларовано на початку Розділу 3: «Концепт (зокрема його образний складник) структуровано культурними кодами, які виконують функцію категоризації досвіду людини й спільноти, певних складників її картини світу та культури загалом» (стор. 122). Проте у викладі матеріалу авторка використовує поняття «культурний код» надмірно широко, фактично вважаючи його рівнозначним до поняття «код» взагалі (тобто систему умовних знаків, див. подане на стор. 59 визначення коду із «Словника термінів міжкультурної комунікації»).

Твердження щодо авторської інтерпретації поняття «культурний код» подано на стор. 61 та 63: «Загалом коди культури розуміємо як систему різнотипних знаків, які визначають культурні смисли, виражені цими знаками» (стор. 61). Хотілось би звернути увагу здобувачки, що це визначення стосується будь-якого коду, створеного людьми, наприклад, способів фіксації на папері музичних звуків чи системи дорожніх знаків, оскільки всі змісти, які кодуються цими знаками, є культурними. На стор. 63 читаємо: «Окреслюємо лінгвокультурний код як всеохопну систему знаків (на відміну від лінгвального, наприклад), що формує і зберігає інформацію про різнотипний досвід будь-якої спільноти». З цього формулювання випливає, що лінгвокультурний код є ширшим за лінгвальний, з чим навряд чи можна погодитися, отже, створюється враження недостатньо повного осягнення важливих семіотичних понять.

4. Продовжуючи тему культурних (антропоцентричних) кодів, яка введена у заголовок роботи і є визначальною для концепції Тетяни Ключник при експлікації концепту РОЗУМ, зазначимо, що у викладі авторки спостерігається виразне бажання знайти чим більше лінгвокультурних кодів, причому часто там, де насправді їх нема. Так, на стор. 162-163 їх перераховано

аж шість, проте один із них — міфологічний — авторка ілюструє лише одним порівнянням. Навряд чи одиничний мовленнєвий факт, що, швидше за все, є рефлексією індивідуальної свідомості, може служити основою для виділення окремого культурного коду. Зауважимо, що використання порівнянь (часто okazіональних, а не усталених в узуальній практиці мовлення) не є підставою для того, щоб робити висновки про кодування певних змістів через посередництво вербальних засобів інших сфер досвіду. Наведімо один приклад з Розділу 3. На стор. 167 Тетяни Ключник так висловлюється про предметний код у складі вербалізаторів концепту ГЛУПОТА, опозитивного до концепту РОЗУМ: «Лексичними маркерами предметного коду є одиниці на позначення одягу (*штани, патинки, капці, шкургани* тощо), що у складі ФО наділені семантикою відсутності інтелектуальних здібностей і стосуються переважно нижньої частини тіла (ноги, стопи)». Ці висновки зроблено на підставі словникової фіксації таких порівнянь: *мудрий як беркові штани, мудрий як рабинові капці, мудрий як соломонові погавиці, розумний як утюг* та ін. (стор. 160—161). Аж ніяк не можна погодитись із тим, що лексеми *штани, капці* чи *утюг*, як пише авторка, «у складі ФО наділені семантикою відсутності інтелектуальних здібностей», адже їх семантика у вживанні в межах наведених порівнянь не зазнає жодних змін чи прирощень (інакше носій мови не зміг би надати сенс відповідним порівнянням і тим більше не зрозумів би їх іронічного забарвлення). Інтерпретація тих культурних змістів, які закодовані у порівнянні *мудрий як беркові штани*, потребує залучення ширшого фактичного матеріалу та складних дослідницьких прийомів; зокрема, має бути здійснено аналіз образних та оцінних шарів концепту ‘єврей’ (причому враховуючи їх динаміку в соціокультурному оточенні) у свідомості носіїв української мови, де, очевидно, виявиться й оцінка за параметром ‘розумний’ / ‘дурний’. Отже, хотілось би бачити у роботі Т. Ключник більш виважені висновки із залученого фактичного матеріалу.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей.

Представлені вище зауваження щодо дисертаційної роботи Т.О. Ключник, на нашу думку, частково викликані складністю поставленої мети, а також об’єктивними чинниками, а саме значною різноманітністю типів концептів у свідомості носіїв тої чи

тої лінгвокультури та різною структурою концептів. Це, своєї чергою, перешкоджає виробленню таких методик та прийомів дослідження, які би були універсальними для всіх концептів, і створює значні труднощі для будь-якого науковця, що намагається проникнути у глибини ментальних явищ, закодованих у мові. Тому слід позитивно оцінити намагання Т.О. Ключник осягнути форми і змісти сучасного стану когнітивних досліджень (подекуди, на нашу думку, доволі суперечливих) і зреалізувати на основі обраних методик власний науковий продукт. Вважаємо, що у дисертації здобувачки представлено достатній рівень оволодіння фаховою інформацією і вміння використовувати її у дослідницьких процедурах.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та щодо відповідності вимогам.

Дисертація Тетяни Олександрівни Ключник «Концепт РОЗУМ в антропоцентричних кодах української лінгвокультури» відповідає п. 6-9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 №44 (зі змінами), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», затвердженого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023, а її автори заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 035 Філологія.

Офіційний опонент

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри української мови та лінгводидактики

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Жуйкова Маргарита Василівна

